

УДК 304.4 “18” (477)

Тетяна Ємець

ВНЕСОК КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ

Громадівський рух значно вплинув на формування української культури та національної ідентичності у XIX столітті як через діяльність окремих своїх представників, так і створення українофільського руху.

Ключові слова: український рух, українофільство, громада.

T. Emetz. Вклад Киевской старой громады в формирование украинской нации

Громадівське движение имело значительное влияние на формирование украинской культуры и национальной идентичности в XIX в. как через деятельность отдельных своих представителей, так и создание украинофильского движения.

Ключевые слова: украинское движение, украинофильство, община.

T. Iemets. Contribution of the Kiev Old Community in the formation of the Ukrainian nation

Community's movement had a significant influence on the Ukrainian culture and national identity in the XIX century through a separate activity of their representatives and the creation of ukrainophile movement.

Key words: Ukrainian movement, ukrainophile, Community.

Суперечливу епоху бездержавності української нації після поразки гетьманщини науковці почали досліджувати з українознавчих позицій лише після здобуття Україною незалежності. Обсяг непроаналізованого матеріалу ще великий. Однією із найактуальніших залишається проблематика українського націєтворення у XIX ст., яке недарма називають добою романтичного відродження. Як зазначає В. Горський, “рубіж XVIII-XIX ст. позначає межу, на якій скінчилась самостійна політична історія України козацької доби. Але національна енергія не зникає” [2, с. 126], вона реалізу-

ється через розвиток національної культури, через започаткування осмислення національної ідеї як синтетичного погляду на власну націю, “етнічну спільність як коло, що визначає обрїї світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини... Національна ідея виникає тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення. Щодо українського народу, то глибинний ґрунт цієї ідеї було закладено ще в культурі Київської Русі, але теоретично усвідомлення й розробка національної ідеї, як і взагалі національної ідеї в історії європейських народів, розпочинаються, по суті, у XIX ст.” [2, с. 128].

В умовах постійних утисків української культури з боку царської влади український рух XIX ст. започатковувався та розвивався, передусім, у різноманітних товариствах, гуртках, аматорських організаціях літературно-мистецького, релігійного, народознавчого характеру серед нащадків козацької старшини, які чули спогади про гетьманщину від своїх дідусів та бабусь.

Першою організацією українського руху стало Кирило-Мефодіївське братство, ліквідоване самодержавною владою у березні 1847 р. Та згодом, у процесі недовгої лібералізації суспільного життя, що припала на початок царювання Олександра II, кирило-мефодіївці відразу ж відновили свою співпрацю на ниві розбудови національної культури. У 1859 р. М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко та П. Куліш заснували першу українську громаду у Петербурзі, до якої крім них увійшли правник О. Кістяківський, Д. Каменецький (завідувач друкарні П. Куліша, видавець популярних книжок-“метеликів”), письменник М. Стороженко, історик О. Лазаревський та інші [1].

В. Білозерський та М. Костомаров у 1960 р. заснували журнал “Основа”, де друкувались українознавчі матеріали українською та російською мовами. У 1861 р. було видано 12 номерів, у 1862 р. – 10 номерів. Як зазначає М. Попович, “незважаючи на короткочасність життя, часопис справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом” [5, с. 433]. Крім ствердження самобутності української культури та впливу на формування національної ідентичності, журнал “Основа” сприяв своїм існуванням згуртуванню національно свідомої інтелігенції. Безперечно, в такому форматі періодичне видання не мало жодних

шансів на існування у столиці Російської імперії. Постійні переслідування цензурою та фінансові труднощі змусили видавців припинити видання журналу.

Але український рух продовжував розвиватись. Центр його діяльності перемістився в Південно-Західний край імперії, де Петербурзька громада започаткувала появу численних громад – напівлегальних об’єднань української інтелігенції, куди входили студенти, викладачі університетів, гімназій, письменники, лікарі, а також і ліберально налаштовані поміщики. Вони займалися переважно просвітницькою діяльністю, одночасно із ліквідацією неграмотності намагались також пропагувати національну культуру, співпрацювали із владою у культурницьких проектах, розвивали українську видавничу справу.

Сприяло розгортанню українського руху розширення в 1856 р. царською владою компетенції місцевої адміністрації в освітніх питаннях. Піклувальник Київського освітнього округу М. Пирогов дозволив відкрити в Києві першу в імперії недільну школу для дорослих, де була організована освіта рідною мовою. Недільні школи функціонували з жовтня 1859 р. до липня 1863 р., до Валуєвського циркуляра. “З 362 шкіл, які було відкрито в Російській імперії у 1859-1861 рр., більше сотні припадало на українські губернії” [3, с. 66]. Підручники для недільних шкіл писали Т. Шевченко та П. Куліш, учителями ставали члени українських громад.

У 1861 р. своя громада була створена в Києві. Більшість членів громади становили студенти Київського університету св. Володимира, які активно долучались до викладання у недільних школах. Були серед них вихідці із польської шляхти, які оголосили про свою українськість: історик В. Антонович, філолог П. Житецький, мовознавець К. Михальчук, етнограф Б. Познанський, фольклорист Т. Рильський. Громадівцями були етнографи П. Чубинський та О. Стоянов, статистик О. Русов та багато інших молодих інтелігентів, небайдужих до становища української культури. Їх називали “українофілами”. Основним завданням громадівці вважали просвітництво та розвиток національної культури. Київська громада, яка у 1862 р. нарахувала вже понад 200 членів, тісно співпрацювала із Петербурзькою та іншими громадами, які були засновані у Харкові (П. Лобко, О. Потєбня, А. Шиманов, В. Гнилосиров, В. Мова, Ф. Павловський, Д. Оробченко та ін.); в Полтаві (Д. Пиль-

чиків, В. Кулик, О. Кониський, М. Жученко, Є. Милорадович та ін.); у Чернігові, де 1861-63 рр. виходив “Черниговский Листок”, громадівську діяльність проводили О. Тищинський, О. Маркович, Л. Глібов, Ст. Ніс, Д. Лавріненко, П. Борсук і інші [1]. Члени громад, які переважно мали вищу освіту, вважали за свій обов’язок просвітити український народ, дати йому знання для усвідомлення та відстоювання своїх прав, роз’яснювали селянам земельну реформу, організовували недільні школи із спробами викладання українською мовою, видавали підручники та літературні твори, проводили концерти, ставили вистави на українську тематику.

Таке потужне піднесення українського руху не могло залишитись без уваги самодержавства. Незабаром, 20 липня 1863 р., міністром внутрішніх справ П. Валуєвим було видано циркуляр про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу зі зловісною великодержавною тезою – “малороссийского языка не было, нет и быть не может”. “Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище” [3, с. 67], – пише сучасний український історик Я. Грицак.

Було закрито недільні школи. Засуджено до заслання П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, Ст. Носа та багатьох інших.

Український рух зазнав репресій, але не був знищений. З 1869 р. починається відродження діяльності Київської громади. Брали у її роботі участь переважно ті ж київські студенти, які подорослішали та стали професорами своєї “alma mater”. Змінились засади діяльності організації – громада стала таємною, вступ до неї був жорстко регламентованим: приймали до членів Громади кандидатів із закінченою вищою освітою за рекомендаціями та після ретельного обговорення, і лише одноголосно. Відновлена Київська громада була не чисельною, але складалась із національної еліти – людей не лише високоосвічених, але й з незаперечним моральним авторитетом. Основну роботу виконували загалом близько 20 осіб. Найактивнішою була їхня діяльність у першій половині 1870-х рр., коли кількість постійних членів збільшилась до 70-ти осіб.

У громадівському русі брали участь не лише українці, а також росіяни, поляки, євреї та представники інших національностей. Одним із таких громадівців був М. Зібер – видатний економіст і соціолог, доцент кафедри політичної економії Київського універ-

ситету св. Володимира зі швейцарсько-українського роду. Громадівець О. Русов був росіянином. Його дружина, діячка українсько-го руху С. Русова, була шведкою.

Громадівська молодь гуртувалася навколо М. Драгоманова та Ф. Вовка, поступово студенти почали організовувати свої гуртки в Києві та інших містах, вони проводили активну пропагандистську, освітню роботу, поширювали популярну літературу, яку отримували від Ф. Вовка (наприклад, “Про хліборобство”, “Хитрая механіка”, “Про хвороби” тощо). Ці студентські організації здобули назву “Молода громада”, а Київську громаду стали називати “Старою громадою” [1].

Хоча Стара громада й декларувала свою відстороненість від політичної діяльності, але не була осторонь тодішнього суспільного життя. Багато громадівців були причетні до діяльності земств та міського самоврядування, де активно відстоювали інтереси українства. Наприклад, член Старої громади В. Беренштам, єврей, учитель Кадетського корпусу, приятель сім’ї Драгоманових, у 1879 р. узяв участь у місцевих виборах і був обраний гласним Київської думи.

Найпотужнішою була українознавча діяльність старогромадівців. Вони долучались до роботи легальних наукових інституцій та спрямовували їх діяльність до вивчення українознавчої тематики. У січні 1873 р. частина старогромадівців увійшла до утвореного на базі історико-філологічного факультету Київського університету Історичного товариства Нестора Літописця. 13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства, який фактично працював над вивченням історії, економіки та фольклору України і став легальним осередком київської Старої громади. Головою наукового товариства було обрано землевласника, відомого мецената та громадського діяча Г. Галагана. Ідеологом і координатором діяльності Південно-Західного відділу був П. Чубинський, який на відкритті виголосив наукову програму діяльності відділу. Метою проголошувалось наукове дослідження етнографії та статистики населення Південно-Західного краю, зокрема, української, польської та єврейської спільнот. Десять членів Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства були водночас членами Старої громади. Серед них: В. Антонович, М. Максимович, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Михальчук та інші.

Активна участь старогромадівців у діяльності Південно-Західного відділу давала можливість проводити українознавчі дослідження легально. Крім того, суттєво збільшились видавничі можливості Старої громади за рахунок коштів Імператорського російського географічного товариства. Не менш суттєвим було також і розширення участі в українознавчих дослідженнях не лише науковців, але й широкого кола аматорів. У травні 1875 р. Південно-Західний відділ очолив В. Антонович.

Серед численних заходів, організованих старогромадівцями у Південно-Західному відділі, які суттєво вплинули на формування української національної свідомості та активізацію українського руху, варто назвати, наприклад, проведений у Києві в 1874 р. одинденний перепис населення, який засвідчив, що більшість киян є українцями. Також члени відділу взяли участь у роботі III Археологічного з'їзду у Києві, який був форумом наукових сил у галузі історії, археології, етнографії, мовознавства усїєї імперії. "Влаштувало цей з'їзд Московське археологічне товариство під головуванням відомого археолога графа О. Уварова, але до його організації притягнуто місцевих учених. На з'їзді була багата виставка української археології, влаштована В. Антоновичем, а також виставка українських мап та гравюр. У з'їзді взяли участь 86 професорів та археологів Києва і 35 з інших міст України" [4, с. 319], як зазначає Н. Полонська-Василенко.

Видавнича діяльність Старої громади на початку 70-х років XIX ст. значно активізувалась. Було видано два випуски "Народных южнорусских сказок" (1869–1870); "Чумацкие народные песни" (1874), упорядковані І. Рудченком; "Исторические песни малорусского народа" в 2 томах (1874-1875), зібрані В. Антоновичем і М. Драгомановим. Також видано "Опыт русско-украинского словаря" М. Левченка. Громадівці багато зробили в підготовці та поширенні популярних видань для дітей і дорослих. У першій половині 1870-х рр. видали серію популярних книжок, присвячених історії, природі, господарству, культурі України: "Про українських козаків, татар та турків" М. Драгоманова; "Унія Петра Могили", "Перші київські князі", "Татари і Литва на Україні" І. Левицького; "Розмова про небо і землю", "Розмова про земні сили" О. Іванова (укр. переклад М. Комарова); "Що робиться у воздуху і що з того треба знати хліборобу" М. Горбунова (укр.

переклад І. Рєви); “Ліки своє народні”, “Про хвороби і як їм запо-
могти”, “Про холеру” Ст. Носа; “Про звірів” Ф. Вовка; “Дітські
пісні, казки і загадки” М. Лободовського та інші [6]. Найгранді-
ознішим науковим здобутком громадівців стало видання “Трудов
етнографическо-статической экспедиции” П. Чубинського в 7 то-
мах у 1872–1878 рр.

Значення недовгого існування Південно-західного відділу Імпе-
раторського російського географічного товариства (припинив своє
існування після виходу Емського указу) неможливо переоцінити.
Легалізація наукової українознавчої діяльності дозволила створи-
ти широку українознавчу фактажеву базу. Було значно посилено
видавничу діяльність. Зрештою, чи не найголовніше, завдяки ко-
роткому існуванню Південно-західного відділу Імператорського
російського географічного товариства встигла народитись спіль-
нота національно свідомої інтелігенції, яка, змінюючи форми своєї
діяльності (чи започатковуючи “Просвіти”, чи засновуючи Науко-
ве товариство імені Т. Шевченка у Львові та Українське наукове
товариство у Києві, а пізніше і Всеукраїнську академію наук) не
полишала цілеспрямованої роботи з формування української нації.

Досягненням, хоча й на короткий термін, для українського
руху другої половини ХІХ ст. стало також і видання газети “Киев-
ский Телеграф”, яку Стара громада придбала у 1875 р. Громадів-
ці М. Драгоманов, О. Русов, Ф. Вовк, С. Подолінський, М. Зібер,
Ю. Цвітковський увійшли до редакції газети, і таким чином змо-
гли визначати редакційну політику видання. На шпальтах газети
стали проголошуватись українофільські та народницькі гасла, по-
рушуватись економічні та соціальні проблеми, які цікавили біль-
шість читачів. Тому “Киевский Телеграф” швидко перетворився
на популярне видання, де друкувались серед іншого й матеріали з
української старовини, були публікації українською мовою.

Але, як і в 60-х роках, піднесення українського руху незаба-
ром спричинило посилення репресій з боку самодержавства. По-
штовхом до репресій став так званий “Меморандум”, а фактично
донос, що надійшов з Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., де
писалось, що українці хочуть вільної України у формі республіки
“з гетьманом на чолі”. У серпні 1875 р. за наказом Олександра ІІ
було створено спеціальну комісію, завданням якої стала боротьба
з українофільством. За рекомендацією комісії було вжито репресій

проти окремих українських діячів. Звільнено без права викладання М. Драгоманова. На знак протесту проти цього пішов з університету М. Зібер. У 1876 р., разом із Ф. Вовком та С. Подолинським, вони були змушені виїхати за кордон.

18 травня 1876 р. – видано Емський указ (що діяв до 1905 р., майже тридцять років) про заборону діяльності українських товариств, видання літератури, театральних постановок українською мовою. Припинялось видання газети “Киевский Телеграф”, було закрито Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства. В указі, серед іншого, заборонялось друкування та навчання українською мовою, навіть вчителів для південно-західних областей Російської імперії рекомендувалось набирати із росіян. У 1895 р. Емський указ було доповнено заборонаю дитячих видань українською мовою.

Стара громада була позбавлена можливості розбудовувати націєтворення в попередніх масштабах, але, попри репресії, діяльності своєї не припиняла. З огляду на жорстоке переслідування політичної діяльності, Стара громада цього періоду зосередилась на розбудові української культури. Один із активних старогромадівців композитор М. Лисенко став засновником національної опери, а його двоюрідний брат, письменник і театральний діяч М. Старицький – засновником національного театру. Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літературні вечори. Також Стара громада доглядала могилу Т. Шевченка, видавала його твори. Не припинялась українознавча діяльність. Виданням, що продовжило традиції “Основи”, став журнал “Киевская Старина”, який багато зробив для збереження та популяризації пам’яток української культури. З 1893 р. журнал став власністю Старої громади, редагувався В. Науменком. Протягом 25 років був єдиним українознавчим виданням на території Російської імперії. У російськомовному журналі друкувались і україномовні матеріали.

Стара громада прагнула перенести видавничу та наукову діяльність за межі Російської імперії через великодержавну шовіністичну політику царської влади. За ініціативою громадівців на кошти полтавської поміщиці Є. Милорадович-Скоропадської у 1873 р. у Львові було утворене Літературне товариство ім. Шевченка із друкарнею. Крім того, було створено “комітет дванадцяти”, який займався організацією видання безцензурного українського

періодичного видання за кордоном. Кошти (12 тис. крб) на цей видавничий проект пожертвував старогромадivecь Я. Шульгин. Редагування закордонного друкованого органу Старої громади було доручено М. Драгоманову, який у Швейцарії організував видання україномовного збірника “Громада”. “Женевський гурток”, що сформувався навколо збірника, дав початок українському соціалістичному рухові. У 1886 р. через ідейні розбіжності з поміркованими громадивцями М. Драгоманов втратив фінансову підтримку і не міг продовжувати видання “Громади”.

Поміркована позиція Старої громади була вимушеною через репресії самодержавства. Але українофільство старогромадивців не стало перешкодою до зародження та формування політичних націоналістичних організацій, започаткованих у подальшому молодим поколінням, серед якого були й прямі нащадки старогромадивців. У 1900 р. в Харкові студентська громада, куди входили Д. Антонович (син В. Антоновича) та М. Русов (син О. Русова), заснувала Революційну Українську Партію, яка висунула гасло “Самостійної України”.

Через багатолітнє замовчування в радянські часи спадок Київської старої громади потребує подальшого глибокого та системного вивчення. Адже старогромадивці не лише змогли зберегти досягнення українофільського періоду українського руху, але й дали можливість новому поколінню українських патріотів формуватись у середовищі української культури. Загалом, внесок Київської Старої громади в українське націєтворення був надзвичайно вагомим. Було засновано українську історію та етнографію, з’явилась українська опера, театр почав показувати на сцені українське життя. Але найсуттєвішим є формування завдяки громадивському руху все більш чисельної спільноти українських патріотів.

Література:

1. Глобенко М. Громади / М. Глобенко // Енциклопедія українознавства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://movahistory.org.ua/wiki/Громади>.

2. Горський В.С. Історія української філософії. – К.: Наукова думка, 2001. – 376 с.

3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій,

ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.

4. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 4-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.

5. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.

6. Українські Громади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/ukrainiski-gromadi>.